

S Ü M E G I G Y Ö R G Y

Poétává lenni

B E R K I V I O L A I R O D A L M I M Ű V E I

Berki Viola festő- és rajzolóművész irodalmi művei életművének az irodalomhoz, alkotókhöz és művekhez kapcsolódó opuszai összességét jelenti. Írók arczásait, verseket, elbeszélő költeményeket, prózai műveket és drámát megjelenítő/megidéző alkotásainak a sorozatát.

Az illusztráció – szöveggép, a szöveget magyarázza/megvilágítja/szemlélteti. A magyar illusztráció történetben a textust, annak hangulatát, tárgyi világát megjelenítő szerepelnek zömmel. Van olyan rajzoló életmű (Szalay Lajosé), amelyben az önálló, autonóm rajzok illusztrációs szerepkörben, egy-egy könyvtestben is megjelennek. Ugyanis ő gyakran az irodalmi műhöz megfelelőnek ítélt rajzaiból válogatott. Az ő hozzáállása tehát fordított: meglévő, kész rajzait alkalmasnak, a szöveg adekvát vizuális megjelenítőjének találja, és az irodalmi anyaghoz társítja.¹

Berki Viola (1932–2001) beleszületett egy erős irodalmi- és festészeti-történeti hagyományba. „Módom volt gyönyörködni az 1848–49-es szabadságharc történetének Gracza György² féle szép litográfiáiban és az egykorú rajzokban. Elbűvöltek a szép huszárok, a szakállas tisztek és tábornokok. Ezekhez családi hagyomány is fűződött, dédapám, Bulcsú Károly költő és kecskeméti tanár hősiiesen harcolt a szabadságharcban. Ő jól ismerte Petőfit, Arany Jánost és Jókait.”³ „Jelentős szellemi örökség az övé (Bulcsú Károlyé). Neki is köszönhető, hogy könyvek között nőttem fel.”⁴ „A történetiség szinte velem született. (...) Kis koromban kaptam a nagymamámtól egy Hunyadi-képet. Különös szép volt. Én nagyon örültem neki. Nagybajuszos volt, piros ruhában, gombos kabátban. (...) Belül a szekrényajtóra rajzoltam egy Rákóczit.”⁵ Berki gyermekkori rajzolására a történeti mellett erős és eleven családi festészeti példák is hatottak: „Családunkban tradíció volt a festés. Thorma János apám unokabátyja volt, és az apám is festő akart lenni”⁶ „Dékáni Árpádnál tanult. (...) Tetszettek neki apám rajzai, szecessziós csipketervei.”⁷ Az iskola idejét kivéve zömmel családjuk Kiskunhalas környéki tanyája környezetében élő kislány megismerte az állatokat, a környék növény- s madárvilágát, de tudott a híres Macska Rózáról, a Majsza határában élő javasasszonyról is. A bejárónőjük, Orbán Zsuzsi pedig „folytatásos meséket talált ki számomra” – vallotta Berki.⁸ Kitűzött életcélja lett: „Szerettem volna maximálisan megtanulni rajzolni. (...) A maximális tudást szerettem volna elérni.”⁹ Ám a Képzőművészeti Főiskola a szocreál ideológia megszabta elvárásainak („A való életet kell festenem, valóságos parasztokat, piacot”) nem tudott maradéktalanul megfelelni. „A főiskolán egy női alakot 90 óráig rajzoltunk ceruzával. Megtanították a formákat, hogyan kell naturális értelemben rajzolni, de hogy miből áll a kép, a képnek milyen törvényei vannak, azt már nem. (...) Rajzolni tökéletesen megtanultunk,¹⁰ de önállóan látni nem. Művészi fejlődésemre döntő befolyással volt az a két nyár (1962–63),

amit a szentendrei művésztelepen töltöttem.”¹¹ „Korniss mester vezetett rá arra, hogy tulajdonképpen mi az, hogy kép.”¹² „Elhatároztam, hogy ezentúl a magam belső világát fejezem ki. (...) Jelentős állomás a *Molnár Anna balladája* című képem. A fákat itt már úgy fogtam fel, mint kép-építő elemeket, melyeknek a valósághoz végképp semmi közük, mégis felismerhetőek valóságos jelentésükben.”¹³ A Molnár Anna kompozíciót tekinthetjük Berki illusztrációs tevékenysége kezdetének, kiindulópontjának. A Szépirodalmi, a Helikon és a Móra kiadóktól fontos illusztrációs föladatokat kapott. „A kenyérkereset vitt erre a vonalra.¹⁴ Én illusztrációt mindig felkérésre készítettem. Megbízák az embert olyan témákkal, amiről azt gondolják, hogy nekivaló. Vannak kevésbé élvezetes dolgok is: a könyvcímlapok. Sokáig és sokat illusztráltam, mert a Képcsarnoknak nem adtam be festményeket, és ebből éltem. Ez mentett át egy elég nehéz korszakon.”¹⁵ A festők számára azidőtt szinte egyetlen megélhetési lehetőség, a Képcsarnok heti zsűrijébe való kényszerű festmény-beadásokat sikerült elkerülni az illusztrálással. Pontos önismerettel azt is fölmérte, hogy az ő képi világa elsősorban elbeszélő jellegű költemények megjelenítésére alkalmas. „Nem kaptam verset, mert nem tudtam volna megcsinálni. Az epikusabb dolgokat szeretem, ahol sok figurát, meg tárgyat lehet rajzolni. Vagy történelmi levegőt árasztó dolgokat. Az illusztrációval rettentő sok munka van. Rengeteg dolgot kell tanulmányoznom: a kort, a ruhákat, a figurákat.”¹⁶

Berki Viola illusztrációs és könyvborító-tervező munkássága az 1970-es évek elején kezdődött, s mintegy negyedszázadon át újabb és újabb műveket produkált. Zsoltár illusztrációihoz ő maga szolgált fontos adalékkal: „Református polgári iskolába jártam. Nagy érdeme volt, hogy a Bibliát és a zsoltárokat megismerhettem, és ezeket a kis bibliai történeteket képekben is el tudtam képzelni.”¹⁷ A *Zsoltárok könyve*¹⁸ fekete-fehér tollrajzainak stilizált alakjai, a szereplők ruhái, az épített környezet és tárgyviláguk jól társulnak a szöveghez. A *Királyi nászének* rajzán (a zsoltárok címét viselik a rajzok is) a királynak felzengő éneke, a szereplők ruháira és a díszes épületre helyezi a hangsúlyt:

„palástod mirha, áloé és kázia.
Elefántcsont kastélyban. (...)
Tirus úrnője itt halad
hoz neked fényes díszruhát”.

A lerombolt város siratásához adekvát a fekete-fehér ellentétére építő kompozíció, amely a zsoltárból e sorokat jeleníti:

„mert Jákob házát szétrombolták,
s kínzott testét fölemészték”.

Kármán József *Fanni hagyományaihoz* árnyalatos ceruzarajzokat mellékel. Ahogy a zsoltároknál, kiütkező ezen munkáinak alapvonása is, az, hogy egy-egy általa jellemzőnek ítélt szövegrészt jelenít, egyéni vizuális forma-rendbe foglalva. Itt „barátném Károlyának képére függeszti szemét, s lassú sóhajtással szenteli emlékezetét. (...) Ó, barátném (megfogja egyszerre nagy indulattal a kezemet), a gyötrelmem és gyönyörűség határosak”.¹⁹ A legsikerültebb sorozata talán a *Széphistóriákhoz*²⁰ rajzolt

darabok. Ezekben már teljes valóságában megjelenhet az ő kiküzdött saját világa, egyéni kép-hangja, a pszudó-történeti mesevilág, amelynek jelmezeiben és díszleteiben (épületek, növények, régi ruhák, eszközök) a dekorativitás szervesül az epikus jelleggel. Ekkor már bizvást elmondhatta, hogy „balladák, népmesék, történelmi pillanatok ábrázolója lettem”.²¹ *A Béla királyról való és az Bankó leányáról szép históriából* azt is megjelenítette, amikor a férfiruhába öltözött, próbákat kiálló Bankó lánya a fürdő-próbán az apjától kapott levélre, gazdasága török dúlására hivatkozva nem vetkőzött le, hazakészül, majd csak a Duna vízén sikló gyors sajkáról mutatja meg a királynak „két drága almáját”, így fedte föl az addig sikeresen titkolt nőiségét. A klasszikus magyar irodalmi művek – Arany János: *Hunyadi balladák*²² – mellett kortársakat is megjelenített. Közülük Kányádi Sándor: *Farkasúzó furulya* kötetének²³ a kompozíciói emelkednek ki. *Az elveszett követ* rajzán az általa szeretett török kort idézi meggyőzően („A török emlékek, amiből sajnos nagyon kevés van, engem hihetetlenül izgatnak”²⁴):

„A török követ (...)
fényes kísérettel,
ahogy csak jöhet. (...)
Födte a lovat is
Selyembrokát-szövet,
bíborban, bársonyban
lovagolt a követ”.

E kompozíciója formarendje, térkezelése és színvilága a példaképeire, a korareneszánsz mestereire (Piero della Francesca, Fra Angelico) mutatnak. Az ő képeiken „lát-szik a legvilágosabban, hogy a színek hatása, az egyszerűség, a komponálási mód látszólagos ellentéteiben is a kép törvényszerűségei nyilatkoznak meg”.²⁵ Még azt is hozzáteszi, hogy a „quattrocento festészet sohasem cukros, mégis mintha mindig karácsony lenne”.²⁶ Az ünnepélyesség, a harmóniára törekvés fontosságát hangsúlyozza ilyen módon is. Berki paraszt verselőket, pusztai történeteket²⁷ is illusztrált, ám a tárgyi népművészettel felnőtktént ismerkedett mélyebben. „Tanyán nőttem fel, ahol nem volt látványos népművészet. Vasárnap lehetett csak egy-két subás embert látni a templomban. A népi formakincsre soha nem figyeltem fel, ez nekem most újdonság. A formai népművészettel mostanában foglalkozom. Kiindulásom és fő élményem a népdalok világa volt. Mert a dalok, mesék képeit be tudtam helyettesíteni a tanya légkörébe, állataiba, embereibe, így megelevenedtek a szemem előtt.”²⁸ Írók alakját is szívesen megidézte, mindig ügyelve arra, hogy a legismertebb, ikonográfiailag a leghitelesebb arcképeiket dolgozza föl (*Dante, pokolra szállás*, 1987;²⁹ *Berzsenyi és a betyárok*,³⁰ *Márciusi ifjú (Petőfi)*, 1971;³¹ *Petőfi emléke*³², *Léda szíve*, 1976³³).

Csokonai Vitéz Mihálynak *A lócsere* című verséhez készült kísérőrajzán³⁴ lovát, a Pegaze-t, a Pegazust elcserélni akaró költő is megjelenik. *Az estve és A lócsere*, e két 1973-as Csokonai-rajz (lám, mégis tud verset illusztrálni Berki!) előképe, előkészítője is egyúttal a legnagyobb művészi vállalkozásának, a *Tempefőinek*. „1978-ban megnyertem egy mozaik-pályázatot a debreceni Kölcsey Művelődési Központ színház-

terme társalgójába beépítendő mozaikfalra. Ennek létrehozása két évig tartott. (...) 1979 nyarán a kecskeméti művésztelepen csináltam meg hozzá a színes kartont. Muzsáj volt teljes életnagyságban, hogy ki löhessön számítani, mennyi anyagot röndöljön hozzá az embör. Csak azon dolgoztam fél évig.”³⁵Az 1:1 léptékű színes karton mozaikká történő áttételének a nehézségeiről, a munka nagyságáról a mozaikrakó Krizsán István festőművész vallotta: „Sokszor körömnagyságú darabokra is szét kellett vágni az apró mozaikot, hogy a figuráknak szemet rakjunk, ábrázoljuk az arcminimikáját. (...) Négyzetméterenként (a 4x14 m nagyságú mű 56 négyzetméter) tízezer darab mozaikot raktunk ki, körülbelül 150 színárnyalattal. (...) Évtizedek óta nem készült az országban ehhez a ravennai mozaikhoz hasonló munka. Berki Viola méretarányosan megfestette a képet, aminek alapján (...) fél négyzetméterenként ragasztottam a vászonra a mozaikdarabokat. A hagyományos cement, mész, homok keverékéből készült alapvakolatba tettük a falra.”³⁶A műről az alkotó kissé szűkszavúan nyilatkozott: „Azért esett a választás Tempefőire, mert

Berki galéria, Kiskunhalas

Debrecenben íródott. (...) Az egész történetet belesűríttem, minden szereplőt bemutatok. Itt minden részletesebb, a karakterek, az arckifejezések is ábrázoltak”³⁷ Ikonográfia vonatkozásokra is utal Berki: „Ötször jelenik meg a falon Tempefői figurája, egy kicsit hasonlít ahhoz, ahogy Csokonait ábrázolják. A környezetet igyekeztem a leghűbben előadni, szép, érdekes ruhákat lehetett rajzolni. Tempefői házáat hasonlóra vettem ahhoz, amit Csokonai házaként mutogattak még akkoriban.”³⁸A hitelesnek elfogadott Csokonai-ábrázolás Erős János festményén alapul, s ezt vette mintául ő is. A költő egészalakos nyúlánk figurájában azonban Izsó Miklós Csokonai szobrának az inspirációját is beolvasztotta.³⁹ Az általa még régi formájában látott szülőházarányait, ahogy a kompozíció megkívánta: megnyújtotta, s a tűzfala nyílásait szükség szerint megváltoztatta, csupán az ablakosztását hagyta meg.⁴⁰ Ahol és amennyiben korabeli ábrázolásokra támaszkodhatott, úgy inspirációs bázisként használta azokat. S ha nem volt ilyen képi előzmény, akkor maga teremtette szereplőkkel, egyéni ikonográfiát alkotva népesítette be a nagyméretű kompozíciót. Összesen 23 alakot jelenített meg a két szélre vont függöny mozaik-terében, a darab jelenetenkénti, lineárisan fölépített képi előadásában. A mű címét fölül középre, a „játzó személyeket” szív-formából kiáradóan alul, három-három, a műből vett, ovális keretbe fogott fontos idézet között helyezte el. Az első jelenet könyves-boltíves szobájában az irodalmat rajongva szerető Rozália beszélget édes poétájával, Tempefőivel. A költőnek, a szövegben meghatározott fejfedője („kis konya s fakó kalpag”) helyett, hegyes-ágas,

korona-szerű van a fején, és az előírt fehér lajbi és kék kaputrock, azaz hosszú fölsőkabát. A nadrágja foltos, a „csizmájából kinyúlik a szalma”, a hóna alatt nincs „egy pugillaris”, azaz író tábla, de a kaput-zsebben legfontosabb attribútumát, könyvet tart. Tempefői megjelenítésében Berki igyekszik a szerző által előírtaknak megfelelő ruházatot teremteni. Csokonainak az öltözetek színére nincs megjegyzése, így azokat a világos, fehér-szürke háttér előtt dekoratív hangolásban, élénk, tiszta színekkel alkotta meg. Tempefőit végig azonosan, kék színű ruhában mutatja, ezzel is a kompozíció színvilágának a centrumába helyezve őt. Csokonai nem adott utasítást a darab mindegyik szereplőjének a ruházatára, csak a fontosabbakra (Báró Serteperti, Gróf Fegyverneki, Szuszmir, Betrieger, Csikorgó). Báró Serteperti második megjelenítésekor a szerzői utasításban előírt „hosszú tetejű kalapot” olyan nagy méretűre növeli, hogy az már a gúny, a kipellengérezés eszközévé válik. Van eset, amikor csupán egy-egy mondattal utal a szereplője kinézetére, pl. „Gróf Fegyverneki, derék magyaros ember”, vagy „Betrieger német ruhában”. A fűzfapoéta Csikorgót „paszomántos magyar uniformisban” képzelettel Csokonai, s Berki ezt figyelembe véve formálta meg alakját, amelyet pöffeszkedő tartással a gúny tárgyaként még posztamensre is állít.

A Berki Viola teremtette Tempefői-képvilágban mozgalmas, egymásba fűződő jelenetek sora idézi meg a „nemzeti nemes játékot”, amelyben a könyveit nyomtatásáért eladósodott Tempefői/Csokonai harcol az ellen, hogy „könyveit a magyar világ alávalónak nevezzi”. A könyvekbe nemcsak a pesti és budai görög kereskedők csomagolnak citromot, de még a ferences gvárdián születésnapján is a legjobb magyar írók (Gyöngyösi, Kazinczy, Berzsenyi stb.) műveit használják föl „rakétáknak s más egyéb tüzi portékáknak csinálására”. A támogatást nem nyerő Tempefői, „a szerencsétlen poéta” végül is többször megismétli története alcíméből a keserű tanulságot: „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon”. Berki e művével az irodalmi mű történetében, képben elbeszélte történetén túl a szellemiségét tudta képi-poétaként megidézni. A Kölcsey Ferenc Művelődési Ház színháztermének társalgójában emelkedett hangulatot, választékos ünnepélyességet, Tháliának, a komédia művészejének hűséges képi szolgálata láthatunk benne. 2001-ben „az Órváros leverte a falról Berki Viola mozaikját”. A műért egyedül aggódó Bényi Árpád festőművész, Debrecen díszpolgára, a Munkácsy kuratórium elnöke még keserűen megkérdezi: „Istenem, a kultúra gazdáitól ki védi meg városunk kultúráját?”⁴¹ A lebontott művelődési ház helyére fölépített új együttesben (Kölcsey Központ, MODEM) talán azért sem találták meg a nagy mű új helyét, mert az a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat kezelésében volt, az új építkezést pedig Debrecen város végeztette.⁴² Kiskunhalas Város Önkormányzatának képviselő testülete 2018. január 26-án határozta el, hogy megszerzi az állami tulajdonú Tempefői vagyongazdálkodási jogát. Ezzel az eddig 17 évnyi kényszerű raktározás⁴³ után újra falra kerülhet, az alkotó szülővárosában újjászülethet a Kiskunhalason is megfordult Csokonai Tempefőijének mozaik-képe.

Berki Violának a Tempefői megalkotása után keletkezett festményeiből többet ugyancsak irodalmi mű ihletett (*Magyar mesék*, 1983., *Ezeregyéjszaka meséi*, 1983., *János vitéz*, 1986., *Tündér Ilona*, a boldogság felé, 1988⁴⁴). A literatúrához való képi

kapcsolódásának összefoglalója a *Találkozás a magyar irodalom forrása körül*, 1995 című festménye.⁴⁵ A címében utal arra, hogy az ókori irodalmakban a múzsák szent helyei leggyakrabban patakok, források közelében voltak. Ilyen volt például a Helikon lábánál Aganippe, amelyből a mondák szerint költői lelkesedést merítettek. A Delphoi közelében eredő, ihletet adó Kasztília-forrás ma is a költészet jelképes otthona. Berki festményén a fölbuzgó, fehér ihlető nedűt Csokonai, Petőfi és Pálóczi Horváth Ádám pohárral a kezükben író társaikra köszöntik. Csokonai és Petőfi (karddal) egész alakos figurája van elől, mögöttük Vörösmarty és Madách áll. A képen jobb oldalán Arany János és Jókai mellképe fölött írók koszorúja (Katona József és még tizenketten). A festményen a bukolikus Árkádiát kék leveles fa osztja ketté, amelynek bal oldalán a múzsák (köztük Szendrei Júlia) s fölöttük a korábban élt magyar írók-költők Janus Pannoniustól Berzsenyiig ugyancsak tizenhárom arc másba foglalva. A hiteles ábrázolásokat tanulmányozhatta Berki, mert az arcképeken jól látszik az ikonográfiai hűség, pontosságra törekvése. Irodalmi arcképcsarnokának előképei az 1840-es évektől elterjedt többportrés arckép-együttesek, pl. Barabás Miklós és mások művei. Berki az ihlet fontosságáról, klasszikus irodalmunk nagyszerűségéről, s költőink, íróink iránt érzett megkülönböztetett tiszteletéről vall. Ahogyan Nagy László Berki művészetéről a *Viola rajzai* című versében:

„Viola a bibliásom,
tábor indul, mennyi lábnyom,
göndör főkön ül Jehova,
ring mint ruganyos diványon.

Tart a menet mindörökké,
megtüzdelve törrel, ércel,
fegyverek közt érvelünk mi
az Énekek Énekével.

Higgyük-e, hogy itt a hajnal,
ha jön fölnyitott erekkel?
S fölfordul az üveghintó
nagy kokárda-kerekkel?

Nyulfület a holdvilágba,
bölényt a megbontott ágyba,
drámát agyvelőnkre hímez
Viola kezének árnya.

JEGYZETEK

- 1 A *Genezis* (New York, 1966) című rajzkönyve keletkezéséről nyilatkozta, hogy egy bostoni milliomosnő, Dorothy Wallace megrendelt tőle egy harminc rajzból álló mappát vallásos témakörben. „Megcsináltam a harminc rajzot, és az idea aztán magától elkezdett továbbfejlődni, és végül is az összes ünnepélyes jellegű rajzaimat (...) felfűztem a Biblia madzagjára, mint gyöngyöt, és ebből lett a *Genezis*. *A Genezistől az Apokalipszisig. Szalay Lajos Bibliája*. Katalógus. KOGART, Bp., 2017. 8.
- 2 A Kiskunfélegyházán gyermekeskedő, Berkinél egy generációval idősebb Szántó Piroska (1912–1998) ugyanerről így vallott: „Ha nem találtam gyorsan valami kedvemre való olvasmányt, beleolvastam és belefeledkeztem a Graczába. (...) A tündöklő vagy gyászfelhőbe hanyatló hősök örökre belém égetett, változtathatatlanul élő portréja, magánképem sok szentje”. Szántó Piroska: *Akt*. Bp., 1994. 181.
- 3 Furkó Zoltán: *Berki Viola*. Corvina, Bp., 1978. 8.
- 4 Feledy Balázs: *Hazajáró lélek. Beszélgetés Berki Violával pályájáról, Thorma Jánosról*. Demokrata, 1995. nov. 23. 46-47.
- 5 Rozgonyi Iván: *Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955–1981*. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. Bp., 1988. 41-47.
- 6 Lóska Lajos: *Képmesék. Beszélgetés Berki Violával*. Művészet, 1982 febr., XXIII. évf. 2. sz. 16-21.
- 7 *Derű a „toronyban”. Berki Violával beszélget Borzák Tibor*. Forrás, 1988 márc., XX. évf. 3. sz. 79-86.
- 8 *Berki Viola képtíró művészete. Önéletrajz, dokumentumok*. Szerk.: Furkó Zoltán. Bp., 1997. 13.
- 9 Lóska Lajos i. m.
- 10 Ezt bizonyítja Berki Viola nagyszámú vázlata, stúdiuma és tanulmánya a kiskunhalasi Thorma János Múzeum állandó kiállításán: www.thormajanosmuzeum.hu
- 11 Hegyi Béla: *Beszélgetés Berki Violával*. Vigilia, 1970. márc., XXXV. évf. 3. sz. 210-213.
- 12 Csapó György: *Művészek, műhelyek. 34 beszélgetés képzőművészekkel*. Bp., 1978. 33-37.
- 13 Hegyi Béla i. m.
- 14 Ad analogiam: „Az illusztráció volt a ’pénzkereset’. Ugyancsak erős s számomra képtelenségnek tűnő elvárásokkal. Félig bögve, félig röhögve vettem tudomásul, hogy a Tankönyvkiadó visszaadja a rajzomat, mert az ábrázolandó, ebédelő parasztcsalád nem traktor árnyékában ebédel, hanem egy fa alatt, s a kisgyerek fejében kalap van, nem micisapka”. Szántó Piroska i. m. 78.
- 15 Lóska Lajos i. m.
- 16 Lóska Lajos i. m.
- 17 Hegyi Béla: *Isten és én – körkérdés*. Vigilia, 1977 dec. XLII. évf. 12. sz. 837.
- 18 Hajdók János: *Zsoltárok könyve*. Bp., 1978.
- 19 Kármán József: *Fanni hagyományai*. Magyar Helikon, Bp., 1974.
- 20 *Széphistóriák*. Magyar Helikon, Bp., 1975.
- 21 Borzák Tibor i. m.
- 22 Magyar Helikon, Bp., 1979.
- 23 Móra Könyvkiadó, 1979.
- 24 Rozgonyi Iván i. m.

- 25 Hegyi Béla: *Beszélgetés Berki Violával*. Vigilia, 1970. márc., XXXV. évf. 3. sz. 210-213.
- 26 Bányai Gábor: Műhelybeszélgetés Berki Violával. Népszabadság, 1975. június 29. 8.
- 27 Kiss Tamás: *Amiről a puszta mesél*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1980.
- 28 Bányai Gábor i. m.
- 29 Kovács Zita: *Berki Viola*. Kiskunhalas, 2013. 104.
- 30 Népszabadság, 1975. június 1. 7.
- 31 Kovács Zita 2013. 84.
- 32 Dévényi Iván: *A Vigilia galériája: Berki Viola*. Vigilia, 1973/8. szám, 520-521. Egy 1982-ben, a műtermében készült fényképén a Petőfi dagerrotípia alapján készült, fölnagyított festménye látszik. Kovács Zita: *Berki Viola*. Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány Berki Viola Közalapítvány. Kiskunhalas, 2013. 24.
- 33 Kovács Zita 2013. 100.
- 34 Furkó Zoltán: *Berki Viola*. Corvina, 1978. 55. kép. 1973-ban, Csokonai születése 200. évfordulóján készült *Az estve* című illusztrációja is.
- 35 „Akkor volt Kecskeméten (...) kiállításom is: az addig összegyűlt anyagomból, mög az a nagy mozaikkarton. Rakni azután Krizsán István festőművész rakta, gyönyörűen”. Ember Mária: *Művészanekdoták, mik mellesleg teremnek...* Beszélgetés Berki Viola újabb munkáiról. Magyar Nemzet, 1984. december 24. A kecskeméti kiállításán bemutatta a *Tempefői mozaik tervet* (60x200 cm) és a nagyméretű *Tempefői mozaik kartont* (400x1400 cm), tovább több illusztráció-sorozatát (*Zsoltár illusztrációk I-XVI.*, *Illusztráció a „Szépbistóriákhoz” I-XII.*, *Arany: Családi Kör illusztrációk I-X.*, *Arany-illusztrációk I-V*. Katalógus, bev.: D. Fehér Zsuzsa. Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ, 1980. nov. 5-dec. 14.
- 36 Császi Erzsébet: *A ravennai mozaikhoz hasonlítható*. Hajdú-Bihari Napló, 2001. december 7.
- 37 Lóska Lajos i. m.
- 38 Ember Mária i. m.
- 39 Gáborjáni Szabó Botond: *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Református Kollégiumban*. Tiszántúli Református Egyházkerületi gyűjtemények. Debrecen, 2015. 26., 51., 57-59.
- 40 Uaz, mint a 36. jegyzet, 38., 55.
- 41 Bényi Árpád: *A szétvert mozaik romjai fölött*. „Tragédia történt alig száz méterre a Munkácsy-trilógiától”. Hajdú-Bihari Napló, 2003. április 5., „Adjunk méltó helyet a hatalmas, szétvert Csokonai-mozaiknak”. Bényi Árpád: *Még nem késő*. Debreceni Koktél, 2003. augusztus 3.
- 42 A mozaik hányódásáról lásd: *Feltámad a Berki Viola-mozaik?* Hajdú-Bihari Napló, 2003. szeptember 20., *Marad a dobozban*. Hajdú-Bihari Napló, 2005. november 22., *Feltámad a „méla” Tempefői?* Hajdú-Bihari Napló, 2006. április 5., *Tempefőinek „ki kell várni”!* Hajdú-Bihari Napló, 2007. október 24., *Aki lebontotta, már nem álmodik róla* (A Tempefőit lebontó Cseresznye József díszüveges nyilatkozata) Hajdú-Bihari Napló, 2007. október 26., Borbély Szilárd: *Tempefői*. Hajdú-Bihari Napló, 2007. október 26.
- 43 A Tempefőit több, a Kölcsey Művelődési Központban lebontott képzőművészeti alkotással (Kocsis Imre, Sarkantyú Judit, Bodó Károly művei) együtt a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Hajdú-Bihar Megyei kirendeltségének pincéjében (Piac utca 42-48.) helyezték el. *Tempefőinek „ki kell várni”!* Hajdú-Bihari Napló, 2007. október 24.
- 44 Kiskunhalas Város Önkormányzata
- 45 Vászón, olaj, 81x61 cm, j. j. l.: Berki Viola Thorma János Múzeum 2001. 1. 17.